

Autoreferat

Gustaw Herling-Grudziński jako krytyk literatury rosyjskiej („Dziennik pisany nocą”)

Rok 1989 sprawił, że po wielu latach nieistnienia twórczość Gustawa Herlinga-Grudzińskiego pojawiła się na polskim rynku wydawniczym. Wówczas rozpoczęto publikację jego dzieł wybranych, zaczęto również pisać o nim w prasie oraz zapraszać na odczyty. Wcześniej utwory Gustawa Herlinga-Grudzińskiego krążyły w „drugim obiegu”, a więc dostęp do nich miało nieliczne grono czytelników.

Inna sytuacja panowała na Zachodzie – tu w środowisku emigracyjnym twórczość Gustawa Herlinga-Grudzińskiego była znana i ceniona. Choć nie wszyscy podzielali poglądy pisarza, to liczyli się z jego opinią jako człowieka niezależnego, nieskrępowanego żadną ideologią, o stałych przekonaniach i odważnym spojrzeniu na świat. Szczególne miejsce w spuściźnie literackiej Gustawa Herlinga-Grudzińskiego zajmuje *Dziennik pisany nocą* – „opus magnum” pisarza. W *Dzienniku* autor *Innego Świata* jawi się jako baczny obserwator trapionej przez komunizm (według Herlinga-Grudzińskiego „największą zarazę XX wieku”) cywilizacji europejskiej, ale także jako krytyk literacki i znawca sztuki. *Dziennik pisany nocą* jest swego rodzaju studium literatury rosyjskiej, w którym pojawiają się sylwetki najwybitniejszych pisarzy. Za przedmiot zainteresowania Herling-Grudziński wybrał sobie literaturę, gdyż uważał ją za najlepszy nośnik kultury rosyjskiej. Aby ją poznać, trzeba sięgnąć po utwory Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja, Iwana Turgieniewa i Antoniego Czechowa, ponieważ w nich zapisana jest istota narodu rosyjskiego. Literatura emigracyjna to wyraz uznania dla pisarzy opozycyjnych wobec reżymu sowieckiego. Literatura „represjonowana” to obraz miłości okupionej męką i nieludzkim cierpieniem. Literatura łagrowa to z kolei dowód popełnionych zbrodni, studium upodlenia człowieka, pozbawienia go osobowości, zatracenia moralności i człowieczeństwa.

Ostatnie dwie dekady przyniosły liczne opracowania twórczości Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, a także prace krytyczno-literackie. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują

następujące prace: Włodzimierza Boleckiego: *Ciemna miłość. Szkice do portretu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*; „Inny Świat” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego; *Ciemny Staw. Trzy szkice do portretu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*, Zdzisława Kudelskiego: *Pielgrzym Świętokrzyski. Szkice o Herlingu-Grudzińskim*; *Studia o Herlingu-Grudzińskim. Twórczość-recepcja-biografia*, Ryszarda Przybylskiego: *Być i pisać. O prozie Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*. Warto również wymienić pracę Ewy Bieńkowskiej (*Pisarz i los. O twórczości Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*), Arkadiusza Morawca (*Poetyka opowiadań Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*), pracę zbiorową pod redakcją Seweryny Wysołuch i Ryszarda Przybylskiego (*Etos i artyzm. Rzecz o Herlingu-Grudzińskim*) oraz materiały z sesji pod redakcją Ireny Furnal i Jana Paćławskiego (*O Gustawie Herlingu-Grudzińskim*). Wszystkie wymienione tytuły odsłaniają szczegóły z życia pisarza, systematyzują problematykę jego utworów oraz wskazują charakterystyczne elementy poetyki Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Odwołania do twórczości autora *Innego Świata* odnajdziemy również w pracach Leszka Szarugi (*Przestrzeń spotkania. Eseje o „Kulturze” paryskiej; „Kultura” – księga otwarta*), a także w *Szkicach o literaturze emigracyjnej* Marii Danilewicz Zielińskiej. W ostatnich latach wydano również prace traktujące o miłości pisarza do sztuk plastycznych (Joanna Bielska-Krawczyk: *Między widzialnym a niewidzialnym. Twórczość Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*; Aleksandra Dębska-Kossakowska: *Jan Józef Szczepański, Gustaw Herling-Grudziński wobec sztuki*). Brak jednak prac poruszających zagadnienia stosunku Gustawa Herlinga-Grudzińskiego do literatury rosyjskiej i pisarzy rosyjskich. Temat ten pojawia się jedynie w szkicach krytyczno-literackich (Tadeusz Sucharski: *Dostojewski Herlinga-Grudzińskiego; Polskie poszukiwania „innej” Rosji. O nurcie rosyjskim w literaturze Drugiej Emigracji*), a także w publicystyce.

Zastanawiający jest fakt, że w Rosji twórczość Herlinga-Grudzińskiego pozostaje wciąż na marginesie badań literaturoznawczych. W roku 2008 opublikowano tam jedyną jak dotąd monografię poświęconą polskiemu pisarzowi (Л. А. Мальцев, *Между Россией и Западом: традиция экзистенциализма в творчестве Г. Херлинга-Грудзиньского*). Sytuacja ta jest tym bardziej zaskakująca, że utwory Grudzińskiego cieszą się dużą popularnością, a w miejscowości Jercewo, gdzie był w łagrze, wystawiono na jego cześć pomnik.

W roku 1992 Jan Orłowski zasygnalizował esejem *Gustaw Herling-Grudziński jako krytyk współczesnej literatury rosyjskiej* istnienie tego, jakże ważnego dla badań nad twórczością Herlinga-Grudzińskiego, aspektu. Jednak do dziś nie powstała na ten temat żadna

monografia. Uważam, iż zjawisko to warte jest odnotowania i dlatego postanowiłam poświęcić tej tematyce moją pracę doktorską. Nosi ona tytuł *Gustaw Herling-Grudziński jako krytyk literatury rosyjskiej (Dziennik pisany nocą)*. Zagadnienie to zanalizowałam na podstawie *Dziennika pisanego nocą* oraz zbioru eseistycznego *Upiory rewolucji*, a także opowiadania *Biała noc miłości*.

Niniejsza praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym z nich zaprezentowana jest sylwetka Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, ze szczególnym naciskiem na te elementy biografii, które znacząco wpłynęły na późniejsze losy pisarza. Grudziński wychowywał się w rodzinie o głębokich tradycjach patriotycznych, uczęszczał do Gimnazjum Męskiego im. Stefana Żeromskiego w Kielcach, w którym panował swoisty kult tego pisarza. W okresie międzywojennym był zaangażowany w ideę socjalistyczną (brał udział w spotkaniach uczniowskiego kółka komunistycznego, po wojnie zaś nie krył sympatii dla socjalistów, przede wszystkim z kręgu PPS). W 1937 roku rozpoczął studia na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, miał zacięcie naukowe (jak sam powtarzał – gdyby nie wojna, zostałby pewnie adiunktem na Polonistyce). Od wczesnych lat młodości pociągała go publicystyka i krytyka literacka. Świetnie zapowiadającą się karierę przerwał wybuch II wojny światowej. Pisarz wziął udział w kampanii wrześniowej, współtworzył konspiracyjną grupę Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa. Pod koniec października 1939 roku podjął misję przedarcia się przez Republikę Litewską lub Rumunię za zachód Europy, by poinformować zachodnią opinię publiczną o sytuacji w Polsce. Próba okazała się daremna – Grudziński został aresztowany przez NKWD, a następnie skazany na pięć lat więzienia. Wyrok odbywał w Witebsku, Wołogdzie, Leningradzie oraz w łagrze w Jercewie. Rzeczy, jakie tam widział i przeżył, na zawsze zmieniły jego psychikę i światopogląd. Pisarz odzyskał wolność dzięki ogłoszonej w 1941 roku amnestii dla Polaków więzionych w ZSRR. Wycieńczony, głodny i chory przedostał się do Armii generała Władysława Andersa, z którą przebył cały szlak bojowy – od Czelabińska w Azji Środkowej, aż po Tarent we Włoszech. Brał udział w bitwie pod Monte Cassino. Po wojnie został na emigracji; osiadł na stałe w Neapolu, skąd bacznie śledził losy Polski i Europy.

Rozdział drugi analizuje rosyjską literaturę dziewiętnastowieczną, która ukształtowała poglądy oraz warsztat twórczy Grudzińskiego. Szczególnie bliska była mu twórczość Fiodora Dostojewskiego, Lwa Tołstoja, Iwana Turgieniewa oraz Antoniego Czechowa. Uważał ich za pisarzy, którzy wywarli ogromny wpływ na rozwój światowej literatury. W swych utworach Grudziński wielokrotnie nawiązuje do prozy Fiodora Dostojewskiego, czego wyrazem jest

Inny Świat. Znajdziemy tu liczne odwołania do *Wspomnień z domu umarłych*. Twórczość Dostojewskiego gości wielokrotnie na kartach *Dziennika pisanego nocą*, *Białe noce* były zaś inspiracją do napisania opowiadania o kazirodczej miłości¹. Od autora *Zbrodni i kary* Grudziński zapożyczył metody opisu „piekła zagłady” oraz analizy psychologicznej człowieka uwięzionego w tym piekle, a także konwencję dziennika intymnego, będącego kroniką rozwoju myśli intelektualnej autora. Dzięki twórczości Iwana Turgieniewa poznał okoliczności narodzin i warunki rozwoju dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej. Lew Tołstoj zaś opisał miazdzący upadek rosyjskich ruchów rewolucyjnych. Lektura utworów Antoniego Czechowa dostarczyła Grudzińskiemu narzędzi niezbędnych do opisu społeczeństwa rosyjskiego. Autor *Sali nr 6* stał się przewodnikiem Herlinga po bogatej kulturze rosyjskiej.

W rozdziale trzecim zaprezentowano stosunek autora *Innego Świata* do przedstawicieli trzech fal emigracji rosyjskiej. Gustaw Herling-Grudziński całe swe dorosłe życie spędził na emigracji, a więc doskonale znał związane z nią problemy – samotność, wyobcowanie, brak zrozumienia u innych, a przede wszystkim tęsknotę za utraconą ojczyzną. W *Dzienniku pisanym nocą* pisarz prezentuje sylwetki Andrieja Amalrika, Josifa Brodskiego, Mariny Cwietajewej, Natalii Gorbaniewskiej, Maksyma Gorkiego, Władimira Maksimowa, Wiktora Niekrasowa, Iriny Ratuszyńskiej, Andrieja Siniawskiego, Aleksandra Sołżenicyna, Aleksieja Tołstoja, Jawgienija Zamiatina, Aleksandra Zinowiewa. Wymienia również postaci Arkadija Bielinkowa, Andrieja Biełego, Leonida Andriejewa, Ilii Erenburga, Nauma Korżawina, Władimira Nabokowa oraz Borisa Sawinkowa. Lektura *Dziennika pisanego nocą* pozwala stwierdzić, iż niektórzy z opisanych tam autorów są mu szczególnie bliscy. Do tego grona należą Marina Cwietajewa, Aleksander Sołżenicyn, Natalia Gorbaniewska. W utworach i tekstach publicystycznych pisarzy emigracyjnych Grudziński dostrzega narodziny opozycji rosyjskiej wobec systemu totalitarnego i państwa sowieckiego, które toczy walkę ze społeczeństwem. W tym rozdziale pojawia się również sylwetka Aleksandra Hercena (przedstawiciela emigracji dziewiętnastowiecznej), który całą swą działalność publicystyczną podporządkował podjętej jeszcze w Rosji walce z caratem, a także popierał zrywy narodowowyzwoleńcze Polaków. Grudziński obrał sobie Hercena za wzór do naśladowania, a jego twórczość za źródło wielu inspiracji. Obaj angażowali się w walkę o wolność człowieka, sprzeciwiali się wszelkim formom ucisku i cenzurze. Hercen demaskował i piętnował nadużycia caratu, Herling-Grudziński zaś władzy komunistycznej. Istotny jest również fakt,

¹ Patrz: G. Herling-Grudziński, *Biała noc miłości*, Warszawa 2004.

że Jerzy Giedrojc i Gustaw Herling-Grudziński zakładając „Kulturę”, wzorowali się na „Dzwonie” Hercena.

Przedstawione w rozdziale czwartym analizy dotyczą rosyjskiej literatury „represjonowanej”. W tym miejscu zostały zaprezentowane opinie Gustawa Herlinga-Grudzińskiego na temat takich twórców rosyjskich, jak: Osip Mandelsztam, Anna Achmatowa, Izaak Babel, Boris Pasternak, Michaił Bułhakow, Boris Pilniak czy Andriej Płatonow. Wyłaniające się z *Dziennika pisanego nocą* portrety nie są ze strony Grudzińskiego jedynie dowodem uznania dla twórczości wymienionych pisarzy, ale przede wszystkim próbą rekonstrukcji stosowanych wobec wybitnych przedstawicieli inteligencji rosyjskiej brutalnych metod „perswazji”, których celem było wymuszenie posłuszeństwa. Ceną za umiłowanie wolności słowa oraz krytykę rzeczywistości sowieckiej, jaką zapłacili należący do tej grupy pisarze rosyjscy, były liczne represje: całkowity zakaz druku, wykluczenie ze Związku Pisarzy Radzieckich, literackie zapomnienie, skrajne ubóstwo, przemoc fizyczna wobec rodziny pisarza, i najgorsza – kara śmierci.

Rozdział piąty analizuje rosyjską literaturę łagrową. Mowa w nim zarówno o wybitnych jej przedstawicielach – Aleksandrze Sołżenicynie i Warłamie Szalamowie, a także o mniej znanych twórcach: Andrieju Amalriku i Irinie Ratuszyńskiej. Choć dwa lata spędzone w obozie pracy przymusowej w Jercewie stanowią bardzo trudny okres w biografii Herlinga-Grudzińskiego, niemniej jednak są źródłem brzemiennych w skutki doświadczeń osobistych, gdyż po pierwsze posłużyły jako inspiracja do napisania *Innego Świata*, po drugie wzbudziły zainteresowanie Grudzińskiego literaturą rosyjską, po trzecie zapoczątkowały poszukiwania Grudzińskiego „innej Rosji”. Najwięcej miejsca autor *Wędrowca cmentarnego* poświęcił Aleksandrowi Sołżenicynowi. Jako znawca i krytyk literatury rosyjskiej z pasją obserwował ewolucję jego talentu, co widać nie tylko na kartach *Dziennika pisanego nocą*, ale również *Upiorów rewolucji*. Przedmiotem refleksji Grudzińskiego jest twórczość literacka rosyjskiego dysydenta, a także działalność publicystyczna. Warłam Szalamow to pisarz, przed którym – według Herlinga-Grudzińskiego – wszyscy „gułagiści” winni skłonić głowy. *Opowiadania kołymskie* to „skamieniałe odpryski cywilizacji więziennej”.

W latach, kiedy Grudziński ogłaszał *Upiory rewolucji* oraz *Dziennik pisany nocą*, w Polsce wiedza o współczesnej literaturze rosyjskiej była znikoma, dlatego podjęta przez Grudzińskiego próba jej analizy miała szczególną wartość. Wraz z każdym przemyconym do Polski egzemplarzem „Kultury” przedostawała się również wiedza o rosyjskiej literaturze zakazanej. Ważny jest również fakt, że autor *Dziennika* wiedzę swą czerpał nie tylko z

zachodnich opracowań, ale przede wszystkim z bezpośrednich kontaktów z przedstawicielami emigracji rosyjskiej oraz analizy materiałów archiwalnych i manuskryptów utworów, których pierwsza publikacja miała miejsce na Zachodzie. Szeroką wiedzę o literaturze i kulturze rosyjskiej dopełniły także osobiste doświadczenia Grudzińskiego. Wymienione źródła pozwoliły Grudzińskiemu na dokładne i przenikliwe sportretowanie realiów rosyjskich, stosunku władzy do wybitnych przedstawicieli narodu rosyjskiego, co z kolei przyczyniło się do pełniejszego opisu komunizmu. Przedstawionych przez Herlinga-Grudzińskiego twórców rosyjskich bez wątpienia należy uznać za ofiary komunizmu. Świadectwem tego są wymienione w *Dzienniku pisanym nocą* fakty z ich życia oraz trudny los, który nie szczędził im cierpień. Podjęty przez pisarza trud był ważnym krokiem w kierunku podjęcia z Rosją dialogu, nawiązania nowych – dobrosąsiedzkich – stosunków.